

dalmat és reménységet, aljasságot és felfénylő tisztaságot, hazugságot és igazságot egyforma indulattal és egyforma indulatot, úgy értem, egyforma hevű indulatot keltve fogalmazol meg.

Ez a fojtott szenvedélyű vers talán annál hatásosabb, annál általánosabb érvényű (mert korhoz, hírhez kötve is korok fölötti igazat mond), minél kevésbé kényszerülünk megkeresni a távoli város pontos helyét a térképen. Ha sejtjük is, hol van, nem csak az a fontos benne.

Hűségese szeretettel köszönt,

Lator László

Budapest, 1982. április 28.

HALÁSZ LÁSZLÓ

Kényelmetlen tünődések

7.

Ha egybeolvasom, amit eddig írtam, meglehetősen nehéz helyzetbe hoz: tulajdonképpen mit is gondolok a haladásról? „Nem mondhatjuk, hogy a civilizáció nem halad. Minden következő háborúban új módon ölnek meg.” Noha Will Rogers, amerikai humorista szavainak megcáfolására képtelen vagyok, kérdésekre mégsem válasz. Kivált nem, mert a szörnyűséges eredmény: a nemcsak újfajta, de tömegesebb pusztítás éppen azzal függ össze, aminek haladása vitathatatlan. Technikai tudásunk az emberré válás kezdetei óta hol lassan-fokozatosan, hol gyorsan-robbanásszerűen nő. Az utóbbi ötven évben igen gyorsan. Nem pusztán ismeretként, hanem mindennapi gyakorlatként. A fogas kérdés tehát így szól: vajon technikai gyarapodásunk jobb állapotot teremt-e, mint amiben annak előtte voltunk?

Tekintve, hogy tudásunk és vele hatékonyságunk párhuzamosan, ha nem is feltétlenül ugyanolyan mértékben nő biológiában, orvoslásban, közegészségügyben, az előbbi kérdés így szól: vajon mindez tartósan és visszafordíthatatlanul jobb állapotot teremt-e, mint amiben annak előtte voltunk? Tudom, vannak, akik úgy gondolják, hogy csak a minden kákán csomót kereső vagy éppen a technikai-tudományos haladás velejárói miatt roppant pihent agy tesz fel magától értetődő választ kiváltó kérdéseket. Hiszen ki az, aki amellet érvelne, hogy az volna a jobb, ha nem találtuk volna fel az írást, a nyomtatást; ha a lovaskocsi volna az egyetlen szállító- és közlekedési találmányunk; ha sötétben be kellene érünk gyertyával vagy fáklyával; ha az emberi testről és lélekről beértük volna azzal, amit a józan paraszti ész már sok évezrede tud róla? Csattanós ellenérvként pedig rámutatunk, hogy a gépesítés, a motorizáció és elektronizáció mennyire kiterjesztette az ember képességeit, eszközeinek körét, megnövelve kényelmét, szabadidejét. És rámutatunk, hogy számos korábban halálos kór megelőzése, illetve gyógyítása, valamint az életmód több tényezőjének megváltozása következtében egyszerre hosszabbodott meg az átlagéletkor és nőtt meg a népesség.

Ha ezzel vége volna a történetnek, még akkor is maradna egy roppant lényeges kérdés. Vajon a csodás áldásokból egyaránt részesedik földünk minden lakója? Közhely, hogy földrészek, de akár azonos földrészen élő országok népei, sőt azonos ország lakossága között is hatalmas különbségek vannak. Mivel ehhez fogható különbségek az emberré válást követő jókora időben bizonyosan nem lehetnek, a könnyű kézzel megszavazott haladás veszít egyértelműségéből. De nemcsak ezért. A haladás következtében az emberek zömének a körülményei annyira megváltoztak, hogy arra az évmilliók alatt kifejlődött emberi szervezet nem tud megfelelően reagálni. Az utóbbi egy-két században a fizikai munka intenzitása egyharmadára-egytizedére csökkent. Ugyanakkor a táplálkozás átalakulása miatt a cukorfogyasztás négy-ötszörösére emelkedett, együtt a zsírfogyasztás növekedésével. A népesség jelentékeny részénél a viszonylag túlzott energiafelvétel viszonylag csekély energiafogyasztással párosult. Népbetegséggé vált az elhízás, ami a cukor- és keringési betegségek kialakulásának a meghatározó tényezője. Jóllehet, az orvoslás haladása következtében ma számos gyógyszer teszi elviselhetővé és hosszabbítja meg e betegségekben szenvedők életét, társadalmi-gazdasági költsége tetemes.

Az ember, ez a természeti voltát megtagadni képtelen, de saját természetével is szüntelen birkózó lény beavatkozott a természetbe. A természet egészen jól elviselte, amíg alapjában olyan módon tudta szabályozni a populáció mennyiségét, ahogyan a vadállatokét. Súlyosbítja a konfliktust, hogy felettébb egyenlőtlen a népesség eloszlása. A jelek szerint a várható népességnövekedés több mint 90 százaléka a legszegényebb országokban következik be, és ezen belül 90 százalék a már ma is túlnépesedett városokban. A Föld erőforrásai korlátozottak. A fenntartható növekedés oxymoron. Hosszú távon csakis a népesség számának csökkentése lehet a megoldás, aminek a kidolgozását az evolúcióbiológus Huxley már több mint hat évtizede elengedhetetlennek ítélte. Ha erre nem kerül sor – teszem hozzá –, valami aligha humánus önszabályozó mechanizmus bekapcsol, hogy az emberfelesleget és a puszta léte miatt okozott, rohamosan növekvő károkat csökkentse.

„A folyamat, amely az amőbától az emberig vezetett, a filozófusok előtt nyilvánvalóan haladásként jelenik meg, noha nem tudjuk, hogy mit szólna ehhez az amőba.” Bertrand Russellt idéztem, aki hangsúlyozta, hogy nem a tudománytól függ, vajon előrehaladása jobbra vagy rosszabbá teszi a világot. Csak a változás és a folyamatosság bizonyos a Földön. E felismeréshez már kultúrtörténetileg tapasztaltak kellett lenni. A görögök és rómaiak Hésziodosztól Senecáig úgy tekintettek a tudásra, mint ami az emberiséget védi, kényelmet ad, és jólétet teremt. A korai kereszténység Augustinusa ugyancsak bizakodó. A középkori kereszténység pedig millennializmusával, utópiáival és az értelem fontosságának hangsúlyozásával megágyazott a reneszánsz haladásba vetett hitének. Ezzel szemben Machiavelli meglehetősen rezignált: „A világ mindig ugyanolyan módon alakult és épp annyi jó, mint rossz volt benne, de a jó és rossz területenként változott.” Sem Erasmus, sem More nem szólt a tudás, a moralitás, az intézmények történelmi fejlődéséről. A tizenhetedik századi angol puritán gondolkodók kapcsolják össze ezeket először. Leibniz pedig az egész világegyetem folyamatos és állandó haladását, előretartó javulását észleli. A kevésbé tökéletestől a tökéletesebb állapot felé mozgásig, amelynek soha nincs vége.

Condorcet ugyan látta a túlnépesedés veszélyeit, de úgy vélte, hogy „[a] természet nem állított semmilyen határt az emberi képességek tökéletesedése elé. A tökéletesedés valójában végtelen, és ez a tökéletesedés a haladás. Egyetlen korlátja magának a földgolyónak a tartama.” Malthus is amondó volt, hogy a népesedés gondjai – amelyeken megfelelő intézkedésekkel úrrá lehet lenni – nem eleve akadályai a folyamatos és fokozatos haladásnak. Kant optimizmusa is irigylésre méltó: a civilizáció és a kultúra „folyamatosan halad a lét morális céljai tekintetében jobb irányba, és bár e haladás néha félbeszakad, sohasem törik meg vagy áll meg egészen.” Mit mondjak hát az utópistákról, akik az abszolút tökéletesedésben hittek? „Az aranykor nem mögöttünk, hanem előttünk van.” (Saint-Simon) A haladáshitben Adam Smith is osztozott: „a telhetetlen étvágyság sem korrupcióhoz, sem dekadenciához, hanem ellenkezőleg, a kielégítésükhöz szükséges termelő gépezet korlátlan bővüléséhez vezetnek.” Nietzsche ugyan a haladást hamis eszmének tartotta: „hol a mai Európa a reneszánszbéлитől? Haladunk a dekadencia felé”, viszont Teilhard de Chardin meg volt győződve arról, „hogym végül a haladás eszméje és a hit a haladásban győz, a ma oly megosztott emberiség újjáalakítja önmagát”.

A fajok evolúciója a természetes szelekcióval magyarázatot ad a múltra, de nem mond semmit a jövőről – térek vissza Russellhez. Maga az alapeszme, hogy a legalkalmasabb él túl, nem szívmengető. Halál, pusztulás, nyomorúság a kísérői. Az evolúcióban a harmóniát teremtő és az entrópia növekedéséhez vezető változások gyakran egyszerre hatnak – így Csíkszentmihályi. „Azok az organizmusok élnek hosszabb ideig és hagynak hátra viszonylag több másolatot saját magukról, amelyek több energiát képesek felhasználni a környezetükből a saját javukra.” Legyen az állat, fegyver, autómódel, avagy tudományos elmélet. Nem feltétlenül jobbak a régieknél, de több utód létrehozásával sikeresebbek. Mivel önkorlátozás nincs beléjük programozva, annyi energiát használnak fel, amennyi elpusztíthatja környezetüket és ezzel együtt magukat.

A haladás ártalmas, kulturálisan beágyazott, nem tesztelhető, nem operacionális, makacs eszme, ami helyettesítendő, ha a történelem mintáit meg akarjuk érteni – így Gould. A mai biológusok a haladás helyett a változás, evolúció és irány fogalmaival dolgoznak. Változás a helyzetben, az állapotban vagy a dolog természetében következhet be. Haladás nincs változás nélkül, de a változás nem szükségképpen haladás. Az evolúciós változás sem. Változás viszont lehet úgy progresszív, hogy evolúciós változás nem történik. Az irány változások sorozata, ami megváltoztatja az elemek egymáshoz kapcsolódó sorrendjét. Haladás akkor történik, amikor az irány változása jobb állapotot vagy feltételt teremt. Hatékonyabb, bőségesebb vagy komplexebb.

A megítélés alapját alkotó mutatók megválasztása azonban nem mentes a szubjektivitástól. Antropocentrikus nézőpontból visszatekintve haladás a testsúlyhoz képest növekvő agyterjedelem, a genetikai változékonyság, valamint a legkevésbé előrelátható esemény: a nyelv kifejlődése, képesség a gyors alkalmazkodásra környezeti változások esetén, a társulékonyaság magas foka. Mindazonáltal, nem feledem, hogy az AIDS vírusszalád több idevágó ismérvnek jobban megfelel, mint az embercsalád. Abszolút értelemben nem állítható, hogy az emberek a legprogresszívebb organizmusok, mert például abban kifejezetten alulmaradnak, hogy szertelen forrásokból szintetizálják saját biológiai anyagukat.

Az evolúció nem ad alapot az etikához és nem ad az életnek jelentést. Minden emberi tett értékválasztás. Valamit valamiért. Ha a beavatkozás nagyméretű, az értékválasztás következményei is nagyok. Akárhogy forgatom, nehéz kitérni az elől, hogy a második világháborút követő nyugati típusú gazdasági-technikai változások sokak gyarapodását (gazdagodását) hozták magukkal, és életük jobb lett. Ha ez nem haladás, akkor semmi sem az. Ám viszonylag kis vizsgálati mintában úgy tűnt, hogy bár adott országon belül a gazdagok általában tényleg boldogabbak (elégedettebbek), mint a szegények, de a gazdagabb országok polgárai nem boldogabbak, mint a szegény országokéi. Alaposabb és többszörös összehasonlítás szerint azonban a gazdasági növekedés és a szubjektív jóllét növekedése között szoros a kapcsolat. De országok, még inkább egyének között figyelemre méltó kivételek vannak. (Lélektanilag az egyén boldogságszintje nagyjából állandó: szárnyalás és katasztrófa után visszaáll.) És hogyan számítom be az alkalomadtán súlyos járulékos károkat, amelyek anélkül következtek be, hogy a szubjektív jóllét növekedett volna? Az optimista/pesszimista nézőpont nem abban tér el, hogy ha a világ arra megy tovább, amerre most tart, akkor katasztrófába torkollik, hanem abban, hogy szükségképpen így történik-e. Az emberiség képes lehet új problémamegoldással akár gyökeresen megváltoztatni eljárásait.

Ettől eltekintve nem magától értetődő, hogy a gazdasági-technikai haladás az erkölcs haladásával jár, azaz kedvező változás jönne létre általa az emberi természetben. Darwin igen óvatos volt. Az adott békés állapotot nem a morális haladás következményének tartotta és visszafordíthatóságát hangsúlyozta. Különösen az általa kötekedőknek (mások szerint hősöknek) nevezett embereket okolta, hogy a civilizációból a barbarizmusba eshetünk vissza. Ezek a bátor, önző és magabiztos emberek „vezető szerephez jutnak, és embertársaik sorsa iránt közömbösen a saját előnyükre tökéletesen alkalmazzák azokat az eszközöket, amelyek a civilizáció finom egyensúlyát szétzúzzák.” Az erkölcsi haladás illúzió. Az ember ugyanaz marad – erősít rá Freud, aki nem késlekedett a vigasszal sem: „Valójában, polgártársaink nem sülyedtek olyan mélyre, mint féltünk, mert soha nem voltak oly magasan, mint hittük.” Maritain is amondó volt, hogy a morális viselkedésben nincs haladás. De ismereteink gyarapodása alól az erkölcs sem kivétel. A lelkiismeret előírásainak ismeretében előre jutottunk. Tudjuk például, hogy a rabszolgaság ellentétes az ember méltóságával.

Más azonban a tudás, mint az intellektus. Arisztotelész tudása nem vethető egybe Einsteinével; az utóbbié annyival nagyobb volt. Nem következik belőle azonban, hogy Einstein intelligenciája jobb lett volna, mint Arisztotelészé. A körülményektől és neveléstől függően ugyanazok a jegyek jellemzik lelkiileg is az embert mint fajt, és sok millió évnek kell eltelnie, míg lényeges változás következik – követem Darwint. E tartós, bár dinamikus jegyek közé az egyéni eltérések, a pozitív és negatív szélső változatok is beletartoznak. A molekuláris biológia, illetve a genetikai mérnökség azonban megteremtheti a minimum félelmetes lehetőséget, hogy lerövidíti az évmilliókat, és beavatkozik például a kognitív adottságok kibontakozásába.

azt bizonyítja, hogy sok ezer évvel ezelőtt már éltek tökéletes művészek, noha szinte semmit sem tudtak a művészetről. A megnövekedett tudás nem szül jobb művészetet. Ha pedig a népesség mindenkori számához képest jelentősen több emberből válhatna művész, mint ma, nyilván megnőne a művészi értékű művek száma, de a netán nagyobb számú remekművek sem múlták felül a korábbiakat. „A művészet nem képes sem valódi haladásra, sem regresszióra. Visszamehetünk a versailles-i palotától a heidelbergi kastélyig, onnan a párizsi Notre Dame-ig, attól az Alhambráig, majd a Szent Szofiáig, azután a Colosseumig, azután az Akropoliszig, és végül a Piramisokhoz, de sohasem mondhatjuk, hogy a művészet regrediált.” (Victor Hugo) Minden műalkotás egyedi és magában véve tökéletes. „Einstein relativitáselmélete haladás a newtoni fizikához képest. De az atonális zene nem haladás Mozarthoz képest. Nem lehet meghaladni Mozartot.” (De Rougemont) Abszurd volna az az állítás is, hogy Thomas Mann jobb író, mint Homérosz. Mégis, azok az egyre csökkenő számú olvasók, akiknek e felismerés egyáltalán fontos, inkább az előbbi, mint az utóbbi műveibe mélyülnek el. Lévén, hogy a manni alternatív világ, elválaszthatatlanul az ábrázolás módjától, énközeli nekik.

Mindemellett azzal is számolnunk kell, hogy amit haladásnak vélünk, nemcsak el-eltér az egyenes, folyamatos vonaltól, hanem kifejezetten a krízis jeleit mutatja. A Google Canada 757 millió találatot mutat a progress, jóval több, mint a felét: 445 millió találatot a krízis szóra. Hippokratész és Galenus a betegség fordulópontját nevezte így, amikor eldőlt a kimenetel. Gyógyulás vagy halál. Átvitt értelemben bármilyen kritikus helyzet krízis, amely adott egyén avagy kisebb-nagyobb csoportok életének egy-egy válságos megnyilvánulására vonatkozik. A fogalom jelentésgazdagságába jó betekintést ad a *Roget's 21st Century Thesaurus* szinonima szótára. Rokonszavak: csapás, dilemma, előre nem látott esemény, holtpon, katasztrófa, kínos állapot, konfrontáció, szerencsétlenség, szorultság, szükséghelyzet, tetőpon, trauma, változás, végletesség, vészhelyzet, zűrzavar. A krízist jellemzik az olyan formulák, mint a döntés órája, az igazság pillanata, a pont ahonnan nem lehet visszafordulni.

A krízis az élet minden területén felbukkan. Mérvadó, hogy mennyi alkalommal foglalkozik a különböző válságokkal évtizedek óta a sok ezer változatos tárgyú akadémiai folyóirat, amely a JSTOR digitális könyvtárát alkotja. A szám 550 ezer és 22 ezer közötti. 500 ezres a világ (558) a szociális (547), elméleti (531), politikai (523); 400 ezres a gazdasági (458); 300 ezres a történelmi (370), a helyi (347), a kulturális (328), az irodalmi (306); 200 ezres a népesedési (284), a pénzügyi (250), az erkölcsi (239), az egészségi (225), a menedzselési (209); 100 ezres a technikai (174), a tudományos (170), a táplálék (170), a nevelési (154), a kommunikációs (153), a pszichológiai (130), a művészeti (117), a klimatológiai (105), a nemi (100); 100 ezer alatti a sport (22) válságé. A világválság, valamint a szociális, a politikai és a gazdasági válság kiemelkedő helye nem szorul magyarázatra. Érthető, miért mondta Kissinger, hogy „A következő héten nem lehet válság. A határidő naptáram már teli van.” Az elméleti válság súlya azt mutatja, hogy a tudományos munkák szerzői mennyire találják úgy, hogy tudományuk alakulása, kevésbé kiszámítható módon, fordulóponthoz érkezett.

Nincs olyan válság, amelyben a krízisállapotot jellemző bizonytalanság/feszültség tetszés szerinti ideig fenntartható. Ám hogy utána mi történik, abban a bizonytalanság mértéke meglehetősen eltér. A válság elsődleges orvosi jelentése annyira

ban teljes bizonyosságú, hogy mindössze két lehetőség egyikének bekövetkeztével számol. Ám amennyiben a beteg nem hal meg, nyitva hagyja, hogy a gyógyulás a válság előtti állapot maradéktalan vagy csak részleges helyreállítását hozza magával. A pszichológiában használatos identitásválság elsődleges jelentése szerint a serdülőkorban a gyermeki én már nem, a felnőtt én még nem működik. Eltérően az orvosi jelentéstől, egyrészt nincs mindent lezáró végzetes kimenetel, másrészt nem egy korábbi optimálisnak tételezett állapot helyreállítása, hanem egy immár túlhaladott állapot felváltása a tét. A valószínű kimenetel a válság előttinél összetettebb/érettebb énazonosság kialakulása, de az egyéni különbségek szerepe az élet kihívásaival való sikeres megküzdésben nyitva marad.

A népesedési és vele összefüggő környezeti válság mintázata hasonlít a válság elsődleges orvosi jelentéséhez. A két lehetőség egyike, ha nem is az emberiség kihalása, de katasztrofális méretű pusztulása. Míg azonban az emberi szervezet – roppant korlátozott időtartama miatt – halála optimális feltételek esetén is elkerülhetetlen, a népesedési válság, illetve negatív kimenetele elkerülhető. Amennyiben nem ez történik, az emberi faj szabályozó tevékenységének elégtelensége a felelős érte. A pénzügyi-gazdasági válság hasonlósága látszólagos. Közvetlenül a tárgyi javak akár katasztrofális méretű pusztulásával fenyeget, és az elégtelen szabályozó tevékenység okozza, de eltérően a népesedési válság idejének, méretének és valószínű következményeinek a pontos előreláthatóságától, a pénzügyi-gazdasági válság nem jelezhető hasonlóan előre. Sőt, még akkor sem pontosan vázolhatók fel a kilátások, amikor már a válság fellépése világosan észlelhető.

Merőben más természetű az erkölcsi válság, amelynek a fentiekhez hasonló kemény mutatói nincsenek. Elvben ugyan kijelenthető, hogy akkor van erkölcsi válság, amikor az adott társadalomban az addig bevált erkölcsi normák már nem, az őket felváltó újak pedig még nem működnek. A kérdés, hogy e tétel ténylegesen mit jelent? Ha minden lehetséges emberi viselkedés az erkölcsi normák szétesését/felbomlását mutatja, azaz betartásuk kivételnek számít, úgy a társadalom mindenre kiterjedő, egyszerre szociális-politikai-gazdasági-kulturális-nemi stb. válságának a jele. Nem így akkor, amikor kiemelkedő értelmiségiek rossz közérzetükről számolnak be az erkölcsök vélelmezett hanyatlása és a várható jövő miatt, holott az erkölcsi normákat az emberek mindössze a szokásos mértékben hágják át. (Mivel lényegesen több ember él adott időben, mint korábban, azonos arány esetén is több az áthágó. És az információáramlás javulása fokozza a megtévesztő benyomást.) Mindettől függetlenül: egy eszményinek tételezett állapothoz képest mindig van ok erkölcsi válságról beszélni, amit nem is mulasztunk el, de ezzel a fogalom elveszti értelmét. Hiszen így a válság a történelmi-társadalmi élet hosszú távú meghatározó állapota, és a mindenkori két válság között átmeneti jelenség tanúi lehetünk. Az említett *Thesaurus* válsággal ellentétes legfőbb szinonimái tényleg emellett szólnak: áldás, béke, bizonyosság, boldogság, csoda, egyetértés, jószerencse, nyugalom.

Kezemben Bari térképével jutok el az óváros szélén a Normann Várhoz, amelynek – szégyen ide, szégyen oda – eleddig a létezéséről sem tudtam. A ragyogóan és közhelyesen kék olasz ég alatt ámulok, meg bámulok. Az Adriai-tengerbe nyúló sík földnyelven fekvő vár lenyűgöz négyyszögletes, huszonöt méternél magasabb

tornyaival és különös nyolcszög alakú pompás falaival. Meg méretével, ahogy körüljáróm. Másnap újra megteszem normál tempóban: nyolc perc. (Alig egy perccel kell több, hogy oda-vissza kényelmesen átmenjek a Lánchídon.) Annak idején a vár, egyedül állva e helyen, maga volt a felkiáltójel. Itt vagyok és itt is maradok, víz és tenger uraként! Az építményről az építőkre váltok. A vár történeténél jobban érdekel az ő történetük. Túlzás volna azzal kérkednem, hogy a normannok létezéséről sem hallottam. De ismereteim homályosak és hézagosak. Két dolog izgat: honnan jöttek és hová lettek? Csak most fordulok útikönyvhöz, illetve a világháléhoz. Ezek szerint a normann (norse man = északról jött ember) skandináv eredetű nép. A tizedik században hódították meg egyebek között Barit, Bizánc utolsó itáliai állomását. A tizenharmadik század végén eltűntek „a történelem színpadáról”. Tündöklésükhöz pillanatnyi túlnépesedés, ügyesség hajózásban, kereskedelemben, a pénz értékének felismerésében és harcban, szervezőképesség, zabolátlan-ság, vakmerőség és brutális erőszak mégoly különös együttese sem lett volna elég, ha nem párosult volna gyors utánzó- és alkalmazkodó-, vagyis tanulóképességgel. Gyanítom, hogy éppen az utóbbi: a kereszténység felvétele, a nyelv, szokások, kultúra (imponáló katedrálisokkal is gazdagító) átvétele, tehát a sikeres asszimiláció lehetett az egyik, meglehet, a fő oka, hogy amilyen gyorsan jelentős szereplőivé váltak Európának, szándékaik ellenére olyan hamar be kellett fejezniük.

Távolinak tűnő képzetársítással egy nagyobb „számban”: Petrában vagyok. Ide éppen ellenkezően, ismeretekkel felszerelve jutottam. Kíváncsiságomat a Spielberg egyik *Indiana Jones*-filmjéről szóló beszámoló keltette fel a nyolcvanas évek végén. Több mint egy évtized múlva, néhány Petráról szóló könyv átolvasását és a főbb látnivalókról készült képek megnézését követően állhattam a világ hét új csodájának egyikénél. Azért új – nemdebar –, mert nagyon régi. Több mint kétezer éve alapították a jordán sivatag elképesztő szurdoka mögött megbújó várost, de röpké száz-százötven virágzó év után hanyatlani, majd annyira pusztulni kezdett, hogy később elnéptelenedett. A Petra-felejtést a tizenkilencedik század elején törte meg egy európai arabista, száz éve pedig *A bölcsesség hét pillérében* a világ legcsodálatosabb helyeként írt róla Arabiai Lawrence. Feltárására és megnyitására a turisták előtt később került sor.

Ennek és sok-sok másnak a tudatában tehát végre ott voltam Mózes völgyében. Míg szerfelett messzi őseim a Kánaán felé tartottak, én utamat a Szik felé vettem. Minden stimmelt. Valóban több mint egy kilométer hosszú, helyenként száz méter magas és csak két méter széles szurdokban jártam. És valóban, a végén az előírás szerinti tűző napsütésben elém tárult a város leghíresebb építménye, a grandiózus sziklából kivájt, rózsaszínben csillogó Kincstár. A tágra nyílt helyen a sajátos variációs ismétlést mindent ellepő por és cseppel sem jó szagú tevékkel fényképezkedő turisták színezték. Őket kerülgetve üdvözölhettem közélről és távolabbról, innen és onnan, aláállva-eltörpülve, a negyven méter magas mesés ismerőst. A bejáratnál balra és jobbra a tizenöt métert is meghaladó három-három oszlop mintha nemcsak a fölötte lévő gazdagon kimunkált oromzatot, hanem magát a sziklafalat is tartotta volna.

Nem pusztán képen, de térben voltam. Még markánsabb téri élményem volt, amikor leülhettem a hegyoldalból kivájt jókora színház közel ötvensoros nézőterén, amit az idő vasfoga bizonyára jóízűen rágszálta meg. A szenzáció (elsődleges

jelentése: érzés, érzékelés), hogy itt lehetek, nyilvánvaló volt. A Normann Várat azonban én fedeztem fel magamnak (a tudatlanság előnye). Ezúttal a ráismerés uralta állapotomat. Nem becsülöm le a könnyen felidézhető remek színes fényképek szerepét. De meghatározóbb, hogy az olvasás koraserdülőkoromtól megszakítatlan életformám. Még ha nem törekedtem volna rá, akkor is velejárt volna, hogy elképzelem az olvasottakat. Tárgyak és emberek térben *jelemnek* meg előttem. Önkéntelenül is ezekhez a mentális Petra-darabokhoz mértem, hozzájuk hasonlítottam az éppen megpillantott fizikai Petrát.

Ellentétben a normannokkal, akikről valamiképp „minden európai” hallhatott zenélni, függetlenül attól, tudja-e őket bármihez kötni vagy sem, a nabateusoknak a létéről – néhány kutatót leszámítva – (legfeljebb) csak azoknak van tudomásuk, akik Petrában jártak vagy készülnek rá. Ami igencsak érthető, mivel a nabateusok már régen úgy eltűntek, mintha nem is éltek volna. A normannokkal szemben, akik ha közvetett-áttételes módon, mindenekelőtt Normandiában továbbélnek, nekik ez nem sikerült. Sorsuk valóban rendkívüli volt. Ez az arámiul beszélő, az időszámítás előtt évszázadokon át a sivatagban vándorló nomád arab néptörzs egyszer csak felhagyott életmódjával és letelepedve – mint fővárosuk mai állapotában is tanúsítja – a környező és távoli népek kultúrájának megkapó egyedi asszimilációjára voltak képesek. Közben a vízgazdálkodásból és karavánkereskedelemből jócskán kivették a részüket. Amikor azonban másutt új karavánutak nyíltak meg és a tengeri forgalom gyarapodott, elvesztették versenyképességüket. Nem a római és bizánci birodalom, nem az európaiak végeztek velük, hanem ugyancsak arabok, habár muszlimmá vált arabok szórták szélnek őket a hetedik században. Kétlem, hogy élvezték vagy akár csak felfogták volna helyzetük iróniáját.

Töpregek, mi a „természetes” és mi a „természetellenes”. Nem az volt-e a természetellenes, hogy egy ilyen kis nép, miután ezen a kietlen tájon ide-oda ment, megvetette a lábát, pompás teljesítményeket hozott létre és egy évezreden át képes volt fennmaradni? És nem az volt-e a természetes, hogy előbb-utóbb beleemosódott a méreteinél, katonai erejénél, hatóképességénél jóval nagyobb rokon népekbe? A változatosság gyönyörködtet (már akit). Gazdagítja a kulturális szférát csakúgy, mint a biológiát. Népek-nyelvek mégis kihalnak, akár csak növény- vagy állatfajok. Az azonos végeredményből nem következik, hogy okaik is azonosak. A növény-vagy állatfajok kihalásában a természetes szelekció a meghatározó. Az ember létrejöttével az egyre átütőbb beavatkozás a környezetbe ugyancsak e szelekció sajátos következménye. Még sajátosabbak azok a biológiától egyre inkább elváló gazdasági-társadalmi folyamatok, amelyekkel összefügg népek-nyelvek aligha feltartóztatható kihalása. De a végeredmény ugyanaz. Voltál, és már nem vagy.

Nem tudom, hogy a normannokat, még inkább a nabateusokat vigasztalta volna-e, ha valamiképp előre láthatták volna, hogy nyomaik ugyan a huszonegyedik században is elkápráztatnak, ennek ellenére:

*Herceg, ne kérdezd sem most, sem utóbb,
hol vannak ők, nem kell itt semmi szó,
bisz az utolsó sorból megtudod:
hová lett a tavalyi hó!*

Az egészség legalább fél betegség. Egy ideig én is hittem, hogy az egészség a természetes. Nagyobb emberismerettel azonban látom, hogy a betegség az. Ha az egyik elmúlik, jön a másik. Változatai kimeríthetetlenül gazdagok. Mindegyiknek saját jóhangzású neve és identitása van. Szorítása ellenállhatatlan. Teljesen leköt.

A képzelt beteg és a képzelt egészséges közül az utóbbit választom. Kockázatosabb, de egészségesebb.

Az egészség egészséges illúzió.

Az öregség annyi, mint a cselekvés kockázatával szemben egyre inkább kedvet érezni a nem-cselekvés kockázatára. Egyúttal fokozatos felkészülés arra a *végtele-nül* hosszú időre, amelynek már egyáltalán nincs kockázata.

Éveim száma miatt egyre felkészültebb lettem – az életre. Elég nevetséges vagyok. Nemcsak a nevetésem, már a mérgeledésem sem a régi.

Hallásom romlóban. Előnyei nagyok, hátrányai mérsékeltek.

Az öregségben a legkínosabb a tisztán látható perspektíva.

Egy friss vizsgálat szerint az életkor növekedésével együtt nő a testsúly és a pesszimizmus. Ami azonban engem illet, ifjúkori testsúlyom, bár bőven hagyott szabad teret, fikarcnyit sem változott. Illúzióra tehát nincs okom. Pesszimizmusom súlytalan.

Hallhatón a jelen lenni, zajtalanul távozni.

Időben érkezni: pontosság, időben távozni: illendőség.

Annaira a jelenben élt, hogy se múltjára, se jövőjére nem jutott ideje. Ellentétének viszont az egyik vállán múltja, a másikon jövője. Jelene nincs.

Egyes szám első személy, jövő idő, állító mód – egyes szám első személy, jövő idő, tagadó mód. Én leszek, aki nem leszek. Nyelvtanilag a lehető legegyszerűbb, jelentése halálosan pontos, mégis nehezemre esik elképzelni.

Szép temetése volt – mondják. Abszurdabb kijelentést még nem hallottam.

Aki azt hiszi, hogy a halál véget vet a gyarló hiúságnak, nem járt még temetésen.

Amikor a nagyon-nagyon híres ember ráébredt, hogy műgonddal megkomponált pompázatos temetésén kaján ellenségei is ott lesznek, elment a kedve az egésztől.

Rendkívüli jót tett. Megfeledkezett magáról.

Némely közhely mély igazságot takar, bár nem feltétlenül eredeti értelmében. Nehezemre esik beletörődni, hogy nem maradt jobb választásom, mint csak a má-
nak élni.

Túlélés: kétségtelen siker. Kétes siker.

Hiába gyötrelmes szembenézni a halállal, ha nem létezne, pusztán a helyszűke miatt is ki kellene találni.

Amikor nem foglalkozom az étellel, csak élek, akkor nem gondolok a halálra.

Borges öregen, nagyon betegen, idegenben, utolsó napjaiban: „Nem akarok meghalni olyan nyelven, amit nem értek.” Meghalni is az otthon ismerős biztonságában esik jól.

Halálodra már nem te vagy az, aki magára marad.

Így vagy úgy, a halálért is meg kell dolgozni. Valamit valamiért.

A vágy netovábbja: hirtelen békés halál.

A halál neveletlen: egyáltalán nem ért a jó szóból.